

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университетінің экономикалық факультетінің 60 жылдығына арналған «Жаңа болмыс жағдайында экономика және қоғам» Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары, 25 мамыр 2023 жыл, II бөлім= **Материалы** Международной научно-практической конференции «**Экономика и общество в условиях новой реальности**», посвящённой 60-летию экономического факультета Казахского агротехнического исследовательского университета имени С.Сейфуллина, 25 мая 2023 год, II часть = **Materials of the International scientific and practical conference «Economy and Society in a new reality» dedicated to the 60th anniversary of the Faculty of Economics of the S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, May 25, 2023, II part.** – 2023. – Ч.2. – Б.263-271

РЕСПУБЛИКАДАҒЫ УРБАНИЗАЦИЯЛЫҚ ҮРДІС ЖӘНЕ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АХУАЛ

ӘОЖ 314.88

*Женсхан Д., э.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Мусина Р.С., э.ғ.к., аға оқытушы
С.Сейфуллин атындағы ҚАТЗУ, Астана қ.*

Урбанизация - әлемнің көптеген елдеріне тән объективті процесс. Дегенмен, қазіргі кезде урбанизация жаһандық және аймақтық деңгейде күн тәртібіндегі негізгі мәселелердің біріне айналды [1]. Оны бірнеше себептермен түсіндіруге болады: Біріншіден, урбандалу процесі қала тіршілігіндегі әлеуметтік қызметтердің жүктемелерін арттырып, экологияға кері әсерді күшейтті [2, 3, 4]. Ал өңірлер мен оның ауылдық аумақтары үшін халық санының азаюы әлеуметтік нысандардың қызмет көрсету сапасын әлсіретіп, демографиялық-миграциялық проблемаларды қалыптастырды. Осылайша урбандалу процесі ірі қалалар мен өңірлердегі диспропорциялық жағдайға алып келді. [5]. Нәтижесінде, әлем бойынша өңірлер мен оның ауылдық аймақтарындағы кедейлік деңгейі қалалықтарға қарағанда артты. Әлем бойынша халықаралық кедейлік шегінен төмен тұратын әрбір бес адамның төртеуі ауылдық жерлерде қоныстанған [6] және ауыл тұрғындарының мобильді интернетті пайдалану мүмкіндігі қала тұрғындарына қарағанда 40 пайызға төмен. Екіншіден, «Урбанизация» ұғымы көп жағдайда халықтың әлеуметтік-кәсіби және демографиялық құрылымында өзгерістерді қалыптастыратын қалалардың қоғам дамуындағы ролін арттырудың тарихи процесі ретінде сипатталады [7]. Сонымен қатар, бірқатар ғалымдар урбандалудың маңыздылығын «кедейлікті төмендеу мен өмір сүру деңгейін жоғарылаудағы маңызды реттеуші құрал ретінде сипаттай отырып, әлеуметтік-экономикалық факторлардың әсерінен өндіріс пен халықты қалалық жерлерде шоғырлануы деп санайды [8].

ФАО ның жылдық есептерінде урбанизация процесінің өңірлер мен

шағын қалаларды дамытудағы әлеуметтік-экономикалық маңызы көрсетілген. Сонымен қатар, бұл механизм ауыл шаруашылығындағы өнімділікті арттыруға тұрақты инвестициялар (фермерлік және ауылшаруашылық емес қызметтерге) салуға, экономикалық өсуге де, кедейлікті азайтуға да үлкен әсер етеді. Ауыл шаруашылығы өнімділігінің өсуі қалалардың өсуіне сәйкес келеді, өйткені ауыл секторы өсіп келе жатқан қала халқын азық-түлікпен, капиталды көп қажет ететін өнеркәсіптік сектор мен қызмет көрсету саласын қажетті жұмыс күшімен және экономикалық қызметті қаржыландыруға көмектесетін жинтық қызметтерімен маңызды ақтармен қамтамасыз етеді.

«Урбанизация» процессінің қоғамдық маңызын анықтаудағы көзқарастардың екіұштылығы ғалымдар арасында оның пәнаралық сипатына қатысты белсенді пікірталас тудырды [9]. Біздің зерттеу жұмысымызда басқарылатын урбанизация процесінің аумақтарды даму факторы ретіндегі маңыздылығы тереңірек зерттеліп, оны өңірлердегі демографиялық-миграциялық және әлеуметтік-экономикалық жүйелі реттеу тәсілі ретінде қолдану қажеттілігі ғылыми негізделетін болады. Теориялық-әдіснамалық тәсілдер урбанизацияланған аумақтың өңірлерді дамытуға қаншалықты қажет екендігін түсінуге, ол аймақтардың өңірлік ерекшеліктерін, табиғи-ресурстық әлеуетін, экономикалық қызметті ұйымдастырудағы мүмкіндіктерін ғылыми негіздейді. Бұл өңірлердің әлеуметтік-экономикалық және демографиялық-миграциялық стратегиялардың әзірлеуге және оларды басқару процестерін жетілдіруге ғылыми-қолданбалы тәсілдерді қалыптастыруда маңызды болып талмақ.

Қазақстанның, қазіргі жағдайында урбанизация процестерінің қарқынды өсуі, әсіресе Солтүстік өңірлеріндегі демографиялық-миграциялық жағдайды күрделендіріп, өңірлердің дамуына, ауылдық аумақтардағы әлеуметтік қызметтерді сапалы ұйымдастыруға, «ауыл – қала» көші-қон ағындарын басқаруға, ауылдық аумақтардағы өндіріс орындарын дамытуға, халықты тұрақты жұмыспен қамтуға, қалыптасып жатқан агломерацияларды инфрақұрылымдық қамтамасыз етуге айтарлықтай сын-қатерлерді тудыруда. Ағымдағы жағдайда Қазақстанның қалалары мен қала халқының өсуі айқын байқалып отыр. Нәтижесінде Қазақстанның ауылдарында, әсіресе шалғай аудандарда айтарлықтай әлеуметтік артта қалушылықты еңсеру өте өзекті мәселе болып табылады. Территориялық жағынан ауқымды Қазақстан үшін, оның кең аумағында шашыраңқы орналасқан ірі қалалардың салыстырмалы түрде саны аз. Облыстар мен өңірлердегі аумақтардың біркелкі емес және сирек қоныстандыруы экономиканың аумақтық ұйымының бастапқы жағдайын қиындатады. Осындай қауыптер мен жаһандық құбылыстарды ескере отырып, Қазақстан ұлттық қауіпсіздікті сақтау, елдің тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ету, өңірлік агломерацияны дамытуды мемлекеттің негізгі стратегиялық саясаты ретінде қарастырады [10].

Қазақстанның Солтүстік өңірлеріндегі ең өткір демографиялық-миграциялық проблемалары бар: Солтүстік Қазақстан және Қостанай

облыстарының демографиялық (D) көрсеткіштеріне салыстырмалы талдау жүргізу арқылы нақты параметрді анықтаумен ерекшеленеді. Зерттеу кезеңі 2010-2022 жылдарды құрады. Сонымен қатар, зерттеудің ғылыми негізділігін нақтылау мақсатына Қостанай облысының, ең ірі аудандарының бірі Әуликөл (A1) ауданының 33 ауылдық елді мекені бойынша тұрғындар санының азаюына әсер етіп отырған: демографиялық (4 параметр), әлеуметтік-экономикалық (8 параметр) факторларға, жалпы 12 параметрге корреляциялық-регрессиялық талдау жүргізілді және зерттеу кезеңі 2010-2021 жылдарды қамтиды.

Демографиялық және миграциялық процестердің әр түрлі құрылымдарын талдау мен бағалаудың ең перспективалы әдістемесі бұл индикаторлар арасындағы қатынастарды анықтауға және олардың даму динамикасын талдауға мүмкіндік беретін абсолютті және салыстырмалы көрсеткіштер жүйесін, көпфакторлы корреляциялық және регрессиялық талдауды қамтитын кешенді бағалау. Осылайша, іріктеліп алынған өңірлердегі халық санының өзгерісіне ең негізгі әсер етуші параметрді анықтай отырып, оны реттеудің мүмкін жолдарын ұсыну маңызды болып табылады.

Корреляция коэффициентінің мәні 0 мен 1 аралығында өзгереді. Оның мәні 1 ге жақын болған сайын, байланыс та тығыз болады. Егер коэффициент оң (+) мәнге ие болса, онда көрсеткіштер арасында тура байланыс, теріс (-) мәнге ие болса, онда көрсеткіштер арасындағы байланыс кері болады. Біз зерттеуде мүмкіндігінше өзара тығыз байланысты көрсететін (1 ге жақын) мәндерге басымдылық береміз.

Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстарының демографиялық-миграциялық жағдайы бойынша қолда бар 2010-2022 жылдардағы статистикалық бастапқы ақпараттарға сәйкес, облыстардағы халық санының азаюына әсер етіп отырғаны нақты факторды ғылыми негіздеуге тырыстық. Зерттеу жұмысындағы суреттер мен кестелердің тартымдылығын арттыру мақсатында, облыстардың атаулары және әсер демографиялық фактор құрамына кіретін параметерлер атауына қысқартулар мен шартты белгілер қолданылды, олар: Kost-Қостанай облысы; SKO-Солтүстік қазақстан облысы; демографиялық фактор – D; PZ- облыстар бойынша тұрғындар саны.

Кесте 1- Kost және SKO-ның демографиялық жағдайын көптік корреляция әдісі бойынша есептеуге қажетті параметрлер және оларды өрнектеудің шартты белгілері

Фактор	Көрсеткіштер	Өлшем бірлігі	Шартты белгілер
Демография (D)	Жалпы халық саны	адам	PZ
	туғандар		D1 Kost/ SKO
	қайтыс болғандар		D 2 Kost/ SKO
	Келгендер саны		D 3 Kost/ SKO
	Халық саны		D 4 Kost/ SKO

XX ғасырдың 90 - жылдарындағы Қазақстанның өтпелі кезеңі ауылдық жерлерде көптеген әлеуметтік-экономикалық проблемаларды қалыптастырды. Реформалар барысында демографиялық-миграциялық, әлеуметтік-экономикалық тенденциялар өзгерді, әртүрлі құндылықтар, дағдылар, өңірлер мен олардың ауылдық елді мекендері арасындағы өзара байланыс, жаңа мүшелер мен ауылдық қауымдастықтарды басқару желілері өзгерді. Әлеуметтік инфрақұрылым объектілері жергілікті басқару органдарына берілді. Ауылшаруашылық кәсіпорындары мен кәсіпкерлері әлеуметтік салаларды уақтылы қаржыландыра алмады. Нәтижесінде, ауылдық аумақтардағы әлеуметтік-экономикалық проблемалар саны артты, әлеуметтік қызметтер сапасы күрт төмендеді және ол қазіргі дейін жалғасуда.

2021 жылдың соңында еліміздегі кедейлік деңгейі ауыл халықында қаламен салыстырғанда айтарлықтай жоғары болды. Мәселен, 2022 жылы ауылдық жерлердегі кедейлік деңгейі қалалық жерлердегі көрсеткіштің мәнінен (4%) 2,6% артық, яғни ол 6,6% құрады. 2022 жылы ауыл шаруашылығы қызметкерлінің жалақысы 168173 теңге болды, бұл республика бойынша орташа көрсеткістен 50,4 %-ке төмен. Ауыл шаруашылығы секторындағы жұмыспен қамту 2022 жылы 2010 жылмен 15,9 %-ке азайды. 1999 жылы ЖІӨ-гі ауыл шаруашылығы үлесі 9,9% болса, ол көрсеткіш 2022 жылы 5,2%-ға дейін төмендеді [11]. Аграрлық сектордың дамуындағы осындай тұрақсыздықтар өңірлердегі миграциялық және демографиялық проблемаларды қалптастыруда. Осылайша экономикалық белсенді топтар тұрақты табыс табу мақсатында ірі қалаларға немесе урбандалған аймақтарға қоныс аударуға мәжбүр. Классикалық урбандалу процесі ірі қалалардағы әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымдардың жүктемесін арттырды. 2 млн-ға жуық ауыл тұрғы еліміздегі үш ірі қаланың маңына (Астана, Алматы, Шымкент) шоғырланды. Атап айтқанда көше кептелістері, көлік қозғалыстарындағы проблемалар, баспана жетіспеушілігі, тұрғын үй бағасының қымбаттауы, балабақшалар мен мектептер, ауыруханалар мен емханалар қызметінің барлық тұрғындарға қолжетімді болмауы секілді проблемалар орын алды.

2022 жылдың басында ауылдық территорияларда 770 мыңнан астам адам орталықтандырылған ауыз сумен қамтамасыз етілмеген, өңірлердегі электр желілерінің тозуы 58%-ды құрады. 1990 жылы еліміздегі жалпы халыққа есептегенде ауыл тұрғындарының үлесі 42,9% болып, 2008 жылы 46,9 % дейін өсті. Бірақ, 2009 жылдан бастап бұл көрсеткіш біртіндеп төмендеп, 2022 жылдың соңында 39 % құрады (кесте 2) [12].

Кесте 2 - Қазақстан Республикасы және оның Солтүстік өңірлері халқының қоныстану динамикасы

Халықтың шоғырлану аймағы	Өлшем бірлігі ері	2000ж.	2010ж.	2020ж.	2021ж.	2022ж.	Ауытқу, 2022/2010
							0

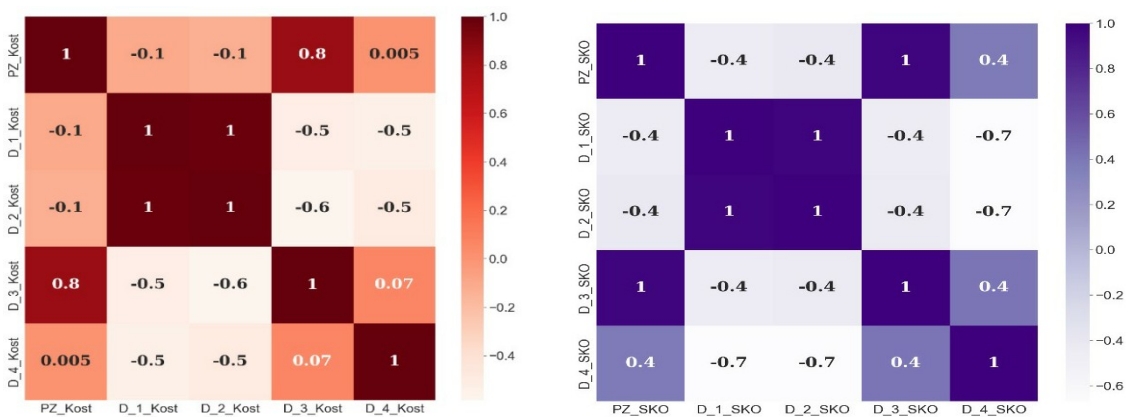
Жалпы халық саны	мың адам	14901,6	16 203,3	18631,8	18879,6	19503,2	460,5
Қала халқы	мың адам	8 397,6	8 819,6	10938,7	11151,4	11991,2	3593,7
	үлесі, %	56	54	59	59	61	5
Ауыл халқы	мың адам	6 504,1	7 383,6	7 693,3	7 728,2	7 511,2	1007,9
	үлесі, %	44	46	41	41	39	-5
оның ішінде, Солтүстік өңірлер бойынша:							
Қостанай	адам	456 647	442 115	365 100	359 641	322 458	-134189
	үлесі, %	7	6	5	5	4	-3
Павлодар	адам	289 712	235 618	221 407	220 787	223 312	-66 400
	үлесі, %	4	3	3	3	3	-1
Солтүстік Қазақстан	адам	443 363	354 759	295 929	290 531	279 968	-163 395
	үлесі, %	7	5	4	4	4	-3

Солтүстік өңір бойынша кестеде келтірілген 3 облыстың ішінде Солтүстік Қазақстан және Қостанай облыстарындағы жағдайдың күрделі екенін байқауға болады. Бұл облыстардағы халық саны 2022 жылы 2020 жылмен салыстырғанда 3 % азайған.

Өңірлердегі халық санының азаюына әсер етуші нақты факторды анықтау үшін, негізгі параметрлерді шартты белгілермен өрнектеп, демографиялық көрсеткіштерді ғылыми негізділікпен есептеу қажет [13].

Ескерту: Біз зерттеулер K_{ost} және SKO демографиялық көрсеткіштерін салыстырмалы түрде қарастырып, ұқсас көрсеткіштері бойынша жалпы қортынды жасаймыз.

Суреттен көріп отырғанымыздай, D фактордың құрамын кіретін D_1 параметрі екі облыста да 1 ге жақын. Нақтырақ айтқанда $R_{K_{ost}}=0.8$; $R_{SKO}=1$ тең. Демек, K_{ost} және SKO аймақтарындағы халық санының азаюы және D_1 көрсеткішінің төмендеуімен тікелей байланысты деп бағалауға болады. Факторлардың нәтижелік белгіге әсерінің тығыздығын көптік корреляция индексі арқылы бағалаймыз (формула 1,2).

Сурет 1. *Kost және SKO* облыстарының D факторы бойынша нәтижелік белгі мен факторлық белгі арасындағы өзара байланыстың көптік корреляция коэффициенттері

Қостанай облысының 2010-2022 жылдары аралығындағы демографиялық жағдайы бойынша бастапқы ақпараттарды (2,3 кесте), негізге ала отырып, ондағы халық санына әсер етуші параметерін анықтау үшін көптік корреляция коэффициенті (R) есептелінді. Көптік корреляция және регрессия коэффициенттері ережелеріне сәйкес R мәні 1-ге жақын болған кезде регрессия теңдеуі нақты деректерді жақсы сипаттайды және нәтижеге әсер ететін факторлар деп есептелінеді. R мәні 0-ге жақын болған кезде регрессия теңдеуі нақты деректерді нашар сипаттайды және факторлар нәтижеге аз әсер етеді [14].

Талдау нәтижелері ауыл тұрғындары үлесінің 2022 жылы 2008 жылмен салыстырғанда 7,9% азайғанын көрсетіп отыр. Әсіресе, Солтүстік өңірлеріндегі демографиялық проблемалар күрделенуде. Атап айтқанда 2022 жылы 2010 жылмен салыстырғанда халық саны: Солтүстік Қазақстан облысында – 36,9% – ға, Павлодар облысында – 22,9% – ға Қостанай облысында – 29,4%-ға азайып отыр. Сонымен қатар, Республиканың өңірлік бөлінісінде халықтың қартаюу индексінің ең жоғары деңгейі де осы облыстарда тіркелді: Солтүстік Қазақстан облысында 100 балаға 82,9%; Қостанай облысында-2022 жылдың басында 76,6%. Бұл ретте 2021 жылы Қазақстанның қалалық жерінде қартаюу көрсеткіштері ауылдық жерлерге қарағанда жоғары – 28,7.

Өңірлердегі туу көрсеткіштерінің төмендеуі себебі экономикалық белсенді топтардың ірі қалаларға кетуі, әлеуметтік сала қызметтері сапасының тұрғындардың талаптарын қатағаттандыра алмауымен байланысты. Өңірлер мен оның ауылдық аумақтардағы халық санының азаюы салдарынан ондағы әлеуметтік нысандар (балабақша, бастауыш мектептер, денсаулық сақтау мекемелері) өзінің қызмет көрсету маңыздылығы бойынша сапасын жоғалтуда. Себебі, нарық заңдарына сәйкес, бұл нысандардың қызметін тұтынушылар санының азаюы бәсекеге қабілеттілікті төмендетеді.

Экономикалық белсенді топтардың тұрақты табыс табу мақсатында

ірі қалаларға немесе урбандалған аймақтарға қоныс аударып отырғаны да жасырын емес. Еліміздегі қала мен ауылдық елді мекендер арасындағы әлеуметтік-экономикалық теңсіздіктің артуы республика халқының қоныстануы бойынша өзара диспропорцияны нақты реттеу шаралары болу қажет екендігін көрсетіп отыр. Жоғарыда көрсетілген проблемаларды реттеу мақсатында өңірлердің аудан орталықтары мен перспективалы ауылдық елді мекендерінде белсенді жұмыс күшін қажет ететін және тұрақты жұмыспен қамту мүмкіндігі бар өндіріс орындарын салудың қажеттілігін анық байқалады [15].

Мемлекеттік қолдау шараларының болуына қарамастын, ірі қалалардан алыс орналасқан ауылдық аумақтарда автокөлік жолдары сапасының жылжан-жылға төмендеуі, тұрғындардың орталықтандырылған ауыз суға қолжетімділігінің болмауы, тасымалданатын суды пайдаланатын АЕМ санының артуы - инженерлік инфрақұрылымдағы проблеманы анық көрсетеді. Қазақстанның Солтүстік өңірлеріндегі (Қостанай, Солтүстік Қазақстан облыстарындағы) туу көрсеткіштерінің азаюы Солтүстік өңірлердегі демографиялық проблеманы қалыптастырады, ал ауылдан кетушілер санының артуы ауылдағы белсенді жұмыс күшінің азаюына алып келеді. Қостанай облысындағы демографиялық және әлеуметтік-экономикалық факторларына талдау тәжіжелері аудандағы халық санының азаюы туу көрсеткіштерінің төмендеуі, экономикалық белсенді топтар мен жұмыспен қамтылғандар санының азаюымен тікелей байланысты екенін көрсетіп отыр [16].

Аудандардағы өндіріс көлемі, еңбекақы мөлшерінің тұрақты өсіміне қарамастан, демографиялық және миграциялық проблемалар орын алып отыр. Логикалық тұрғыдан қарастырсақ, саладағы экономикалық көрсеткіштердің тұрақсыздығы еңбек ресурстарының белсенділігін төмендетеді. Демек, аталған аудандар мен перспективалы ауылдық елді мекендерде белсенді жұмыс күшін қажет ететін және тұрақты жұмыспен қамтамасыз ететін өндіріс орындарын салудың қажеттілігін анық байқалады. Себебі, бұл өңірлерде ауыл шаруашылығы бағытандағы өндіріс орындарын және өндеу кәсіпорындарын дамытудың мол мүмкіндіктері бар.

Мақала «Қазақстан Республикасының солтүстік өңірлеріндегі демографиялық және көші-қон процестерін зерттеу: негізгі факторларды анықтау және талдау және оларды реттеу әдістерін әзірлеу (15-22ГФ/22)» бағдарламасы аясында орындалды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Shi, C.; Zhu, X.; Wu, H.; Li, Z. Urbanization Impact on Regional Sustainable Development: Through the Lens of Urban-Rural Resilience. [Text] / International Journal of Environmental Research and Public Health. - 2022, - 19, 15407. <https://doi.org/10.3390/ijerph192215407>.
2. Kuddus , Elizabeth Tynan and Emma McBryde. Urbanization: a problem

for the rich and the poor? [Text] /Public Health Reviews. - 2020. 41:1
<https://doi.org/10.1186/s40985-019-0116-0>.

3. Blessing Abiri, Precious Akanonu, Fisayo Alo, and Jamal Msami. Addressing the Challenges of Urbanization in Africa. A Summary of the 2019 African Policy Circle Discussions. [Text] / African Policy Circle. Position Paper. 2020. [electronic resource]:

<https://www.kas.de/documents/252038/7995358/Addressing+the+Challenges+of+Urbanization+in+Africa.pdf/df4e7f62-c130-e702-9669-0a746596028e>

4. Abanyam, Noah Lumun and Dankano Edwe. The challenges of urbanization in developing countries. [Text] / Global Journal of Applied, Management and Social Sciences (GOJAMSS); Vol.16, January 2019; P.239 - 250 (ISSN: 2276 – 9013). [electronic resource]: file:///C:/Users/Asus/Downloads/467-1710-1-PB.pdf .

5. UNDESA (2021). World Social Report 2021. Reconsidering Rural Development. Department of Economic and Social AffairsSocial Inclusion. [cited January 4, 2023]. [electronic resource]: <https://www.un.org/development/desa/dspd/world-social-report/2021-2.html>.

6. Castaneda Andrés et al. A New Profile of the Global Poor. [Text] / Castaneda Andrés, Don Duong, New House David, Nguyen Minh Hang, Uematsu Hiroki, Azevedo Joao Pedr. – 2018. – Elsevier. – vol. 101(C) . – pages 250-267. DOI: 10.1016/j.worlddev.2017.08.002

7. Xingliang Guan, Houkai Wei, Shasha Lu, Qi Dai, Hongjian Su _ Assessment on the urbanization strategy in China: Achievements, challenges and reflections_Habitat International_Volume 71, January 2018, Pages 97-109. [electronic resource]: <https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2017.11.009>.

8. Демиденко Э.С. Урбанизация: проблемы управления и социального развития: техногенные тенденции общественного развития и их противоречивые следствия. [Текст] // Брянск Изд-во Брянского гос. ун-та, - 2005. – 332 с.

9. Попов И.И. Современные геоурбанистические процессы в развивающихся странах: дис. ... канд. геогр. наук: 25.00.24. [Текст] / – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, - 2005. – 209 с.

10. Yuan, W.; Li, J.; Liu, C.; Shang, R. How to Realize the Integration of Urbanization and Rural Village Renewal Strategies in Rural Areas: The Case Study of Laizhou, [Text]: China. Land 2022, 11, 2161. <https://doi.org/10.3390/land11122161>

11. Kawamura H. (2021): In situ urbanization key to leaving no one behind. United Nations Department of Economic and Social Affairs. P. 1-7. [electronic resource]: <https://www.un-ilibrary.org/content/papers/10.18356/27081990-104/read>

12. UNDESA (2021). World Social Report 2021. Reconsidering Rural Development. Department of Economic and Social AffairsSocial Inclusion. [cited January 4, 2023]. [electronic resource]: <https://www.un.org/development/desa/dspd/world-social-report/2021-2.html>.

13. Arato M., Speelman S., Huylenbroeck G. (2016). Corporate Social

Responsibility Applied for Rural Development: An Empirical Analysis of Firms from the American Continent. *Sustainability* 2016, 8, 2-17. [electronic resource]: <https://doi.org/10.3390/su8010102>).

14. Dr Tekalign Gutu Sakketa., Urbanisation and rural development in developing countries. A review of pathways and impacts. Deutsches Institut für Entwicklungspolitik (DIE) in Bonn., [electronic resource]: <https://doi.org/10.23661/dp5.2022>

15. Кошанов А., Урбанизация и социальные проблемы территориального развития. [electronic resource]: <https://mysl.kazgazeta.kz/news/12855>.

16 «Об утверждении Программы действий Правительства Республики Казахстан на 2022 год» Постановление Правительства Республики Казахстан от 25 апреля 2022 года № 241. [Электронный ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000241>